

Наталія Токуєва

РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ В УКРАЇНІ (40–50-і роки ХХ століття)

Педагогічна наука і практика потребують більш глибокого й детального вивчення еволюції інтернатних закладів освіти в сільській місцевості, що дає змогу виявити особливості форм і методів навчально-виховної роботи в сільських школах-інтернатах України, визначити основні тенденції розвитку інтернатної освіти в контексті генези загальноосвітньої галузі, допомогти в розробці шляхів модернізації та реорганізації закладів суспільного виховання дітей на сучасному етапі реформування виховної системи інтернатних установ.

В історії педагогічної думки проблеми соціального піклування про дітей-сиріт, дітей із неповних і багатодітних родин, дітей, позбавлених батьківської опіки, були предметом досліджень багатьох українських і російських науковців. Серед них А. Аблятишов, Б. Кобзар, С. Литвинов, М. Миронов, А. Наточій, В. Покась, К. Чергова та ін.

Метою нашої статті є дослідження досвіду роботи навчально-виховних закладів інтернатного типу, які було організовано в сільській місцевості в 40–50-их роках ХХ століття.

Із початку воєнних дій на фронтах Другої Світової війни та під час окупації українських земель німецько-фашистськими загарбниками багато вчителів і учнів старших класів шкіл-інтернатів пішли на фронт. Приміщення закладів соціального виховання дітей були частково або повністю зруйновані, матеріальна база – майже зовсім знищена. Їхнє майно було частково втрачене і при евакуації в тил. Отже, перед державними й суспільними установами загострилася проблема соціального захисту та забезпечення дітей-сиріт, безпритульних і бездоглядних дітей, кількість яких невпинно зростала.

З цією метою в сільській місцевості організовували ініціативні дитячі будинки, які фінансувалися за рахунок колгоспів. Для дітей-сиріт виділяли приміщення у клубах, хатах-читальнях, де постійно чергували вчителі та старшокласники, здійснювалися заходи з організації харчування, придбання одягу, обов'язкового медико-профілактичного обслуговування тощо.

Кількість інтернатних закладів для дітей, евакуйованих із різних регіонів СРСР, із кожним роком зростала як у прифронтових областях, так і в тилу. 1 вересня 1942 року у навчально-виховних установах інтернатного типу СРСР виховувалося 196 тисяч дітей, в 1943 році – уже 398 тисяч, а в 1944 році – 534 тисячі [7, с. 22–23]. У тих інтернатних закладах, які залишилися на окупованих територіях, умови життя були надзвичайно важкими; норми харчування не відповідали навіть мінімальним потребам; антисанітарні умови, голод і відсутність ліків сприяли розвитку різних захворювань (туберкульоз, рахіт, короста, воші), діти хворіли й помирали.

Опіка над дітьми-сиротами, патронат та усиновлення були законодавчо закріплені в січні 1942 року Постановою РНК СРСР «Про улаштування дітей, що залишилися без батьків» за раднаркомом усіх союзних республік та виконкомом Рад депутатів трудящих різних рівнів (крайових, обласних, міських та районних) [6, с. 353]. Так, у 1943 році колективним та індивідуальним патронатом (сільськими дітьми опікувалися колгоспи) в Україні було охоплено 11736 дітей-сиріт, а в 1945 році – 63360 [11, с. 468]. Велику роботу проводила Рада з виховання дітей, створена при ЦК ВЛКСМ та спеціальній комісії при районних та обласних комітетах комсомолу. В Україні було організовано комсомольсько-молодіжні бригади, які займалися виявленням безпритульних дітей та влаштуванням їх в дитячі будинки чи школи-інтернати.

Незважаючи на вимушені перерви у навчанні через масову евакуацію дітей та закриття шкіл на захоплених фашистами територіях, недостатню кількість учителів, вихователів, нестачу підручників та інших навчальних матеріалів, зайнятість школярів на роботі на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, на громадських роботах, навчально-виховний процес у школах-інтернатах навіть у таких складних умовах щороку удосконалювався.

З урахуванням вимог воєнного часу науковці та практики педагогічної галузі вдавалися до корегувань навчальних планів із багатьох предметів. Так, на уроках з історії, літератури, мови вивчалися біографії відомих

полководців минулого, героїв громадянської війни, матеріали періодичних видань з інформацією про події на фронті та подвиги воїнів Радянської Армії, підпільників, партизанів, про самовіддану роботу мирних жителів у тилу. На уроках фізики учні вивчали військову техніку. Учителі хімії знайомили школярів із механізмом дії отруйних речовин, засобами протихімічної оборони тощо. На уроках біології надавали теоретичні знання та практичні навички з різних галузей сільськогосподарського виробництва. На практичних заняттях з географії школярів навчали застосовувати компас, орієнтуватися на місцевості, читати топографічні карти тощо. У старших класах шкіл-інтернатів, як і в усіх загальноосвітніх закладах, було введено «військову справу» та додатковий спецкурс «Червона Армія та Військово-морський флот у Великій Вітчизняній війні». Окрім знань статуту армії, її історії, організаційної структури, військової техніки, тактики бою тощо, вихованці шкіл-інтернатів мали стройову підготовку, вивчали техніку рукопашного бою, знайомилися з матеріальною частиною стрілецької зброї, отримували відомості про надання першої медичної допомоги та елементарні знання з військово-санітарної справи. Уроки праці готували дітей до роботи у промисловості, сільському господарстві, на транспорті, що набувало важливого значення в умовах війни. При МТС створювалися курси механізаторів, шоферів, які учні сільських шкіл-інтернатів відвідували у позаурочний час [7, с. 31].

У розробці найважливіших питань організації і методики виховної роботи в інтернатних закладах освіти того часу широко використовується досвід А. Макаренка з трудового, морального, естетичного виховання особистості в колективі та праці; його ідеї про колектив як мету і об'єкт виховання; про організацію учнівського самоврядування; про дисципліну як важливий чинник життя колективу; про поєднання вивчення основ наук із продуктивною трудовою діяльністю, про зв'язок школи з політикою й оточуючим життям. Головним принципом навчально-виховної системи єдиної трудової політехнічної школи стало трудове виховання, яке отримало закономірне втілення і розвиток у педагогічній діяльності А. Макаренка, а пізніше – і в роботі інтернатних установ середини ХХ століття [2, с. 68].

У досліджуваний період в інтернатних установах активізувалася гурткова робота, яка мала яскраво виражену практичну спрямованість на розширення знань з основ технічних дисциплін, агрономії, зоотехніки. Вихованці інтернатних закладів займалися само обслуговуванням, у шкільних майстернях виготовляли

меблі, предмети побуту, навчального унаочнення, шили одяг, забезпечували себе продуктами харчування з пришкольного господарства або отримували продукти у підшефних колгоспах, де працювали трудові бригади старшокласників. Усі форми трудового виховання стали невід'ємною часткою навчально-виховного процесу як під час занять, так і у позаурочній діяльності вихованців інтернатних закладів. Велика увага надавалася суспільно-корисній направленості праці, підвищенню її виховного потенціалу. Так, у газеті «Правда» від 24.03.1942 року зазначалося, що для забезпечення виховних завдань навчальних закладів важливою і необхідною умовою є залучення школярів «до посильної участі у весняно-літніх роботах у полі й на городах, до збирання металобрухту і роботи в майстернях, до заготівлі палива для школи; до допомоги сім'ям фронтовиків» [7, с. 37].

У навчально-виховному процесі особливу увагу було приділено військово-патріотичному, трудовому та фізичному вихованню. Активізували роботу шкільні і громадські молодіжні об'єднання: учками, комсомольська й піонерська організації; активізувався «тимурівський рух». У позаурочний час вихованці сільських шкіл-інтернатів допомагали вести господарство сім'ям фронтовиків, самотнім, літнім людям. Діти виступали з концертами в госпіталях, у військових частинах, на промислових та сільськогосподарських підприємствах. Засоби трудового виховання, тісно переплітаючись з різноманітними формами патріотичного, морального, естетичного виховання, підвищували активність школярів, сприяли формуванню самостійності мислення, відповідальності, соціальної зрілості.

У 1943 році на звільнених українських територіях було сформовано 95 дитячих будинків для 8456 дітей-сиріт, дітей, батьки яких були воїнами Радянської Армії, брали участь у партизанському русі, загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни або під час окупації українських земель [11, с. 468]. Гроші на утримання дітей фронтовиків і дітей-сиріт надходили з різних фондів, від суботників, з індивідуальних і колективних добровільних пожертвувань громадян. Так, для зібрання коштів було відкрито рахунок на шпальтах газети «Комсомольская правда». До 5.03.1944 року було зібрано 4202974 карб. [13, арк. 16].

Незважаючи на складні економічні умови, з кожним роком війни кількість дитячих будинків та інтернатів зростала: у 1944 році їх було 107 на 9310 місць, а в 1945 – 400, де виховувалося близько 48 тисяч дітей [11, с. 241]. Наркомат фінансів України у бюджеті на 1944 рік передбачив 99335000 карб. для потреб навчально-виховних закладів

інтернатного типу (це приблизно 13,3 % усіх асиптувань на народну освіту в республіці – 747686000 карб.) [12, арк. 5]. Це були надзвичайно важливі заходи, оскільки, за статистичними даними, на кінець війни в Україні нараховувалося близько 1328 тис. дітей-сиріт і напівсиріт [8, с. 334].

У 1944 році було оприлюднено «Тимчасове положення про сільськогосподарську школу-інтернат», яке основним завданням цих закладів освіти регламентувало підготовку фахівців-бригадирів у різних галузях сільськогосподарського виробництва: городництва, садівництва, тваринництва, механізації сільського господарства тощо. Сільськогосподарські школи-інтернати надавали своїм вихованцям неповну середню освіту та визначали фах підготовки згідно забезпеченості навчально-допоміжного господарства та потреби регіону у спеціалістах [3].

У повоєнні роки у плані відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 роках головним завданням уряду стало відновлення повноцінного функціонування інтернатних установ не лише для дітей-сиріт, а і для дітей із неповних родин, для дітей, які не мали умов для виховання у сім'ї: збільшення кількості місць, відбудова нових шкільних приміщень та гуртожитків, забезпечення шкіл педагогічними працівниками, укріплення навчально-матеріальної бази. Велику допомогу в будівництві нових приміщень, у проведенні ремонтних робіт, у забезпеченні підручниками, у створенні навчальних кабінетів, майстерень, в організації побуту та підсобних господарств надавали шефські промислові і сільськогосподарські підприємства. Науковці, які досліджували матеріальне становище інтернатних установ України (М. Зезіна, Л. Голиш, Л. Ліхачова, Т. Подрезова, М. Соловей та ін.), зазначають, що у 1946 році через посуху і неврожай в інтернатних установах України, як і у воєнний час, було урізано денну норму споживання хліба, виникали труднощі з постачанням продовольства, меблів, одягу і взуття. Так, у Ворошиловградській області (нині Луганська область) деякі дитячі будинки й інтернати не отримували продуктів по 1,5–2 місяці [4, с. 127–136].

15 вересня 1956 року ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР були видані постанови «Про організацію шкіл-інтернатів» і «Про заходи, зв'язані з організацією шкіл-інтернатів», котрі визначили конкретні шляхи створення матеріальної бази шкіл-інтернатів, забезпечення фінансування будівництва приміщень, коштів для придбання навчально-виховного і побутового обладнання тощо. У 1956 році був створений новий тип навчально-виховних закладів соціального виховання – школа-інтернат, куди приймалися діти-сироти, діти одиноких матерів,

інвалідів, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, в родині яких були відсутні умови для повноцінного навчання й виховання [8]. У лютому 1957 року ЦК КП України обговорював питання про хід виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 29 червня 1956 року «Про організацію шкіл-інтернатів в Українській РСР», виявив суттєві недоліки в їх діяльності і визначив практичні заходи, направлені на удосконалення всієї роботи шкіл-інтернатів [8]. У постанові ЦК КП України особлива увага зверталася на необхідність покращити керівництво школами-інтернатами, зміцнити навчально-матеріальну базу, активізувати роботу з педагогічними кадрами інтернатних закладів, підвищити якість навчально-виховної роботи і підготовки учнів до практичної діяльності в різних галузях виробництва.

У зв'язку із скороченням сітки сільських малокомпактних шкіл, забезпечити загальне обов'язкове восьмирічне навчання мали саме школи-інтернати, кількість яких невпинно зростала щороку. На XX з'їзді КПРС було прийнято рішення про розширення сітки загальноосвітніх шкіл-інтернатів [5, с. 72]. У 1957–1958 навчальному році було відкрито 1990 шкіл-інтернатів, у яких навчалось 500 тисяч вихованців. За наступні три роки кількість інтернатних установ збільшилася у 4 рази, а кількість учнів – у 5 разів [10, с. 40].

Визначивши основним завданням інтернатних установ створення належних умов для виховання і отримання освіти, надання допомоги у виборі професії, підготовки до самостійного життя і трудової діяльності, педагогічні колективи намагалися не допустити надмірної опіки у навчально-виховній роботі зі школярами, яка могла призвести до формування у вихованців несамостійності, утриманського настрою, хибної уяви про свої соціальні ролі. У червні 1959 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову щодо розширення самообслуговування у загальноосвітніх закладах, в тому числі і в школах-інтернатах. Багато моментів самообслуговування – особиста гігієна, прибирання приміщень та подвір'я, догляд за зеленими насадженнями, городинною, робота на шкільній тваринницькій фермі, у майстернях, на кухні – надавало вихованцям нові вміння й навички, певний досвід трудової діяльності; виховувало почуття відповідальності за доручену справу, турботу про колектив, бережливе ставлення до державного майна, повагу до людей праці. У наказі Міністерства освіти УРСР від 29 вересня 1959 року вказувалося, що робота з самообслуговування школярів має велике значення для успішного розв'язання завдання

зміцнення зв'язку школи з життям і поліпшення трудового виховання. У книзі «Прилучення до життя» директор Гадацької школи-інтернату, що на Полтавщині, М. Андрієвський писав: «Саме життя вимагає продуманої організації самообслуговування, участі дітей в упорядкуванні території, роботі в підсобному господарстві тощо. Однак, окрім цих ближніх, суто практичних цілей, нас не може не хвилювати дальня кінцева мета трудового виховання – прилучення сьогоднішніх школярів до самостійного життя» [1, с. 40–41].

Таким чином, можна стверджувати, що інтернатна система освіти у 1941–1943 роках з суто об'єктивних причин не могла в повному обсязі виконувати найнеобхідніші завдання з соціального захисту дітей-сиріт, оскільки більша частина інтернатних закладів була зруйнована. З 1944 року, одразу після звільнення українських земель від німецько-фашистських окупантів, почалося відновлення мережі шкіл-інтернатів. Державні, освітні та громадські установи доклали немало зусиль для забезпечення матеріальної бази, організації повноцінного навчально-виховного процесу, укомплектування відповідними керівними й педагогічними кадрами, створення навчально-підсобних господарств.

Дослідження теоретичного і практичного досвіду функціонування інтернатних закладів освіти в сільській місцевості у 40–50-их роках ХХ століття може бути використаний для подальших розробок проблем організації навчально-виховного процесу в умовах загальноосвітніх інтернатних закладів

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієвський М. К., Павелко В. В. Прилучення до життя / М. К. Андрієвський, В. В. Павелко. – К. : Політвидав України, 1979. – 102 с.
2. Гордин Л. Система трудового виховання в опыте и воззрениях / Л. Гордин, А. Макаренко // Школа и производство. – 1998. – № 6. – С. 63–68.
3. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р4085. – Оп. 3. – Спр. 10. – 90 арк.
4. Зезина М. Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945–1955) / М. Р. Зезина // Вопросы истории. – 1999. – № 1. – С. 127–136.
5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) : в 15-ти тт. [Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова]. – 9-е изд. доп. и испр. – М. : Политиздат, 1983–1990. – т. 9. – 1986. – 574 с.
6. Народное образование в СССР. Общеобразовательные школы. Сборник документов 1917–1973 гг. – М. : Педагогика, 1974. – 559 с.
7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941–1961). [Под ред. Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина]. – М. : Педагогика, 1988. – 272 с.
8. Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). [У 2-х книгах, 3-х частинах]. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.
9. Про виконання постанови ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР від 20 жовтня 1956 року «Про заходи по дальшому розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР «Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1956. – № 24.
10. Советская школа на современном этапе : некоторые итоги перестройки школы в период от XX до XXII съездов КПСС / Под ред. А. И. Каирова. – М. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1961. – 287 с.
11. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т. 2. – К. : Политиздат Украины, 1975. – 512 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – спр. 1522. – Арк. 5.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 875. – Арк. 16.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Andriyevs'kyi M. K., Pavelko V. V. Pryluchennya do zhyttya / M. K. Andriyevs'kyi, V. V. Pavelko. – K. : Polityvdav Ukrainy, 1979. – 102 s.
2. Hordyn L. Systema trudovoho vospytanyya v опыте y vozzrenyakh / L. Hordyn, A. Makarenko // Shkola y proyzvodstvo. – 1998. – № 6. – S. 63–68.
3. Derzhavnyy arkhiv Poltavskoyi oblasti. – F. R4085. – Op. 3. – Spr. 10. – 90 ark.
4. Zezyna M. R. Sotsyal'naya zashchyta detey-syrot v poslevoennyye hody (1945–1955) / M. R. Zezyna // Voprosy ystoryy. – 1999. – № 1. – S. 127–136.
5. KPSS v rezolyutsyyakh y reshenyyakh s'ezdov, konferentsyy y plenumov TsK (1898–1988) : v 15-ty tt. [Pod obshch. red. A. H. Ehorova, K. M. Boholyubova]. – 9-e yzd. dop. y yspr. – M. : Polytyzdat, 1983–1990. – t. 9. – 1986. – 574 s.
6. Narodnoe obrazovanye v SSSR. Obshcheobrazovatel'nyye shkoly. Sbornyk dokumentov

- 1917–1973 hh. – M. : Pedahohyka, 1974. – 559 s.
7. Ocherky ystoryy shkolы y pedahohycheskoy mysly narodov SSSR (1941–1961). [Pod red. F. H. Panachyna, M. N. Kolmakovoy, Z. Y. Ravkyna]. – M. : Pedahohyka, 1988. – 272 s.
  8. Povoyenna Ukrayina : narysy sotsial'noyi istoriyi (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.). [U 2-kh knykh, 3-kh chastynakh]. – Kn. 1, ch. 1–2 / Vidp. red. V. M. Danylenko. – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2010. – 351 s.
  9. Pro vykonannya postanovy TsK KPU, Rady Ministriv URSSR vid 20 zhovtnya 1956 roku «Pro zakhody po dal'shomu rozvytku shkil-internativ v Ukrayins'kiy PCP «Zbirnyk nakaziv ta rozporyadzhen' Ministerstva osvity URSSR. – 1956. – № 24.
  10. Sovet skaya shkola na sovremennom etape : nekotoryye ytohy perestroyky shkolы v peryod ot KhKh do KhKhII съездov KPSS / Pod red. A. Y. Kayrova. – M. : Yzd-vo Akademyy ped. nauk RSFSR, 1961. – 287 s.
  11. Ukraynskaya SSR v Velykoy Otechestvennoy voyne Sovet skoho Soyuza 1941–1945 hh. – T. 2. – K. : Polytyzdat Ukrayny, 1975. – 512 s.
  12. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny. – F. R-2. – Op. 7. – spr. 1522. – Ark. 5.
  13. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny. – F. 1. – Op. 23. – Spr. 875. – Ark. 16.